Ăсчахăмăрăн Хусанти архивĕ çинчен

Николай Никольский профессор пурнăçĕпе ĕçĕ-хĕлĕн чи тухăçлă тапхăрĕ Хусанпа çыхăннă. «Çыхăннă» сăмахра, пĕр ӳстермесĕр каласан, Николай Васильевичăн ăслăлăх-педагогика еткерĕн пысăкран та пысăк пайĕ кĕретленет.

Хусанта вăл тĕн семинарийĕпе тĕн академийĕнче вунă çул вĕреннĕ, университетăн истори-филологи факультетĕнче тăватă çул хушши çĕр-çĕр лекцире пĕлĕвне ӳстернĕ, 1903 çултанпа: тĕн семинарийĕн инспектор-надзирателĕ /воспитателĕ/, тĕн академийĕ çумĕнчи Миссионер курсĕсен чăваш чĕлхин тата унпа пĕрлештернĕ предметсен /историпе этнографи/ вĕрентекенĕ, Гурий святитель тăванлăхĕн канаш членĕ тата çыруçи, Православи миссионер пĕрлĕхĕн Куçару комиссийĕн канаш членĕ тата ĕç йĕркелӳçи, Хусан вĕрентӳ округĕн Куçару комиссийĕн пуçаруçисенчен пĕри, инородец /«ют халăхсем» сăмах çаврăнăшĕ ытла та килпетсĕртен чăвашла «вак халăхсем» терминпа усă курнă/ учительсен семинарийĕн вĕрентӳçи, университет приват-доценчĕ тата профессорĕ, университет çумĕнчи Истори, археологи тата этнографи обществин чăн членĕ. Хусанта вăл чăвашсен пĕрремĕш хаçатне кăларма пуçланă. Темиçе кĕнекесĕр пуçне, ыттисем пурте кунта пичетленсе тухнă /революциччен çеç 35 кăларнă/. Уйрăмах тухăçлă тапхăр – иртнĕ ĕмĕрĕн 20-мĕш çулĕсем: харăсах темиçе аслă шкул профессорĕ, Хĕвел тухăç халăхĕсен педагогика институчĕн Чăваш уйрăмне йĕркелесе ертсе пыни. Çапла – 1931 çулччен… Паян Чăваш патшалăх гуманитари ăслăлăхĕсен институчĕн Ăслăлăх архивĕнче упранакан Ал çырусен фончĕ пĕтĕмпех Хусанта пуçтарăнса тытăмланнă.

2000 çулсен пуçламăшĕччен, мĕн пытармалли, чăвашсемпе тутарсен гуманитарийĕсем пит килĕштерсех ĕçлемен. Хирĕçӳсен /сăмахăмăр ăслăлăхри тавлашусем пирки/ тĕп сăлтавĕ – Атăлçи Пăлхар патшалăхĕн историне тĕрлĕрен хаклани. Чăваш историкĕсем /В.Д.Димитриев профессор шкулĕ/ пăлхарсен пĕр пайĕ /мăсăльман тĕнĕпе пурăнакансем/ кипчак чĕлхипе калаçма пуçласан тутарланнă, тепĕр пайĕ /авалхи халăх тĕнне тата чĕлхине çухатманнисем/ чăваш ятпа сыхланса юлнă тенĕ пулсан, Хусан истори шкулĕ вара Атăлçи Пăлхарăн еткерне мĕн пур туллилĕхĕпе тутарсен кăна текен гипотезăна тĕпе хунă. Тĕрĕс-и, тĕрĕс мар-и, анчах чăваш тĕпчевçисене Хусанти архивсенче документсемпе паллашма та чарнă имĕш. «Имĕш» хыççăн каяр мар, палăртса хăварар: хальхи вăхăтра чăвашсемпе тутарсен гуманитарийĕсем килĕштерсе ĕçлеççĕ, çакна Чăваш патшалăх гуманитари ăслăлăхĕсен институчĕпе Тутарстан Ăслăлăхсен академийĕн Ш.Марджани ячĕллĕ истори институчĕ çуллен пĕрле ирттерекен форумсем те çирĕплетеççĕ. «Унăн архивĕ – хаклăран та хаклă пуянлăх» статьяра /«Хыпар», 2019, çу, 19, 53-54№№/ эпир асăннă институт сотрудникĕ Р.Р.Исхаков аннотациленĕ кăтартмăш /«Фонд Н.В.Никольского Отдела рукописей и редких книг Научной библиотеки им. Н.И.Лобачевского Казанского федерального университета»/ пухса хатĕрлени пирки каланăччĕ. Ăна икĕ институт пĕрле кăларнă.

Анчах асăннă фонда чăваш тĕпчевçисем «тин çеç уçнă» тени тĕрĕс мар. Ун пирки чĕрĕк ĕмĕр каяллах пĕлнĕ теме юрать-тĕр. Ку çеç те мар, архива паричченех унти материалсемпе 1960 çулсенчех В.Д.Димитриев профессора Н.В.Никольский мăшăрĕ Александра Владимировна паллаштарнă, анчах фонда Чăваш ăслăлăх тĕпчев институтне пама килĕшмен, 1975 çулта университет библиотекин архивне сутнă. Унти хăш-пĕр материалпа архивра чи малтан паллашнисем /2003 ç./ – ЧПГĂИ ăслăлăх сотрудникĕ Г.Б.Матвеев тата çак йĕркесен авторĕ. Георгий Борисович ун чухне Никольскин çырнисен пуххин 1-мĕш томĕ валли ум сăмах çыратчĕ, эпĕ «Хыпар: минувшее и настоящее» кĕнеке валли материалсем пуçтараттăм. Ун чухне вăхăт хĕсĕкрен фонда çиелтен те пулин тишкереймерĕмĕр, тĕрĕссипе, унта миçе том упраннине те пĕлеймерĕмĕр.

2019 çулта асăннă архивра манăн темиçе кун ĕçлеме май пулчĕ. Командировкăн тĕп тĕллевĕ урăх ыйтусем пулнăран 6-мĕш фондри 30 папкăпа /Никольский кашнине «дело» тесе палăртса хăварнă, эпир «том» тейĕпĕр/ паллашса ĕлкĕртĕм. Тепре каймаллаччĕ – коронавирус пандемийĕ... Халĕ вара паха кăтартмăш пур ĕнтĕ.

Р.Р.Исхаков фонда тематикине кура виçĕ пая уйăрать: пичетленсе тухман ĕçсем /монографисем, статьясем, документсен пуххисем/ Никольскипе хăйĕнпе çыхăннă материалсем /çырусем, биографи саманчĕсем/ тата ĕç-производство документсем /справкăсем, ăслăлăх хаклавĕсем, рецензисем т. ыт. те/, авторăн ăслăлăх лабораторине кăтартакан ĕç материалĕсем /çырма пуçланă текстсем, архивсенчи çăл куçсенчен çырса илнисем, ют çĕршыв авторĕсен вырăсла куçарнă ĕçĕсем, этнографи материалĕсемпе очерксем/. Ĕçтешĕмпе тава кĕмесĕр шухăшăма пĕлтерем: эпистоляри еткерне – çырусене – хăйне уйрăм тытăмлани тĕрĕсрех пулатчĕ ахăр, мĕншĕн тесен вĕсем питĕ йышлă.

Р.Р.Исхаков кашни том çинчен кĕскен каласа кăтартнă. Ăнланмалла ĕнтĕ: кĕскелĕх – тĕпчевçе илĕртни, архива кайса оригиналпа паллашма чĕнни. Акă, 1-4-мĕш томсенче – мари халăх аваллăх тĕпчевĕллĕ ал çырусем. «Н.В.Никольский – ученый, просветитель, общественный деятель» кĕнекере /авторĕсем В.Д.Димитриев, А.П.Леонтьев, Г.Б.Матвеев/ «История марийского народа с древнейших времен до XX века» сыпăкра Н.В.Никольскипе Мари ăслăлăх тĕпчев институчĕ хушшинчи вăрăма пынă хирĕçĕве самаях анлăн çутатнă. Совет Союзĕнчи паллă историксем, çав шутра А.П.Смирнов профессор, ырласа хакланине шута илмесĕр, çармăссем хăйсен саккасĕпе çырнă тĕпчеве пичетлесе кăларман. Мĕншĕн? «Никольский профессор Мари АССР историне мар, паянхи Мари АССР территорийĕнчи мари халăхĕн историне кăтартать», «ал çырура производство историне пачах çутатман», «класс кĕрешĕвне кăтартман, ун вырăнне мари халăхĕ вырăссене хирĕç кĕрешнине çутатнă», «хĕвел тухăç деспотлăхне идеализациленĕ, Мари çĕршывне Мускав патшалăхĕпе пĕрлештернин прогрессивлă пĕлтерĕшне чакарнă» /3 том, 3 л./. Ĕçтешĕсене хирĕçлесе Н.В.Никольский нумай аргумент илсе кăтартать. Никольскин хуравĕнчен ăна тĕпчев ĕçĕн «çум авторне сĕннине» куратпăр. Вăл тарăхнине пытармасть: «Н.В.Никольский 1900 çултанпа мари халăхĕ çинчен материалсем пуçтарнă чухне çум авторсем ăçта пулнă? Автор çак ĕçе пурнăçламашкăн тĕп хуласемпе провинци хулисенче 30 архивра, вырăсла тата ют чĕлхесемпе пичетленсе тухнă ĕçсенчен материалсем пуçтарнă…»

Тĕпчевçĕсен пĕтĕмлетĕвĕ /В.Д.Димитриев, Г.Н.Айплатов профессорсем т. ыт./: Н.В.Никольский çырнă, 4 томран тăракан монографи ăслăлăхăн пур принципне те тивĕçтерет, ăна пичетлесе кăлармаллах, паллах, вăхăт ыйтакан тӳрлетӳсемпе /комментарисемпе тата асăрхаттарусемпе/.

Çармăс халăхĕпе кăна çыхăннă материалсем – малтанхи çичĕ томра. Ытти том ячĕсене илсе кăтартниех вĕсен тĕшшине уçса парать: «Анализ посевного материала Чувашской АССР» /60 листа/, «О происхождении чувашей», «Работы о пословицах и поговорках» /564 л./, «Сказки чувашского народа» /247 л./, «К 120-летию со дня рождения В.К.Магницкого», «Народная медицина у чуваш», «Отзывы о работе Н.В.Никольского «Народная медицина у чуваш», «Заметки по грамматике чувашского языка», «Материалы о суевериях среди чувашей. По этнографическим записям дооктябрьского периода», «Спиртные напитки с точки зрения этнографической науки», «Хлеб в чувашском фольклоре», «К истории народной музыки у народов Поволжья. Музыкально-этнографическая ассоциация при Восточной консерватории /1919-1922/», «Материалы о деятельности Музыкально-этнографической ассоциации при Восточной консерватории», «Codex Cumanicus. На латинском языке. Перевод, примечания и объяснительный текст профессора Никольского Николая Васильевича», «Автобиографические материалы», «Выписки из архивных материалов» /135 л./, «Письма Н.В.Никольского к разным лицам» /89 л., 84 çыру/, «Письма в учреждения и организации» /48 л., 43 çыру/, «Письма разных лиц Н.В.Никольскому» /183 л., 128 çыру/, «Письма профессора А.П.Смирнова Н.В.Никольскому» /14 çыру/, «Письма Я.А.Эшпая Н.В.Никольскому» /17 çыру/, «Письма родственников Н.В.Никольскому» /54 л., 41 çыру/, «Личные документы», «Материалы о научной и научно-педагогической деятельности Н.В.Никольского» /221 л./, «Материалы по археологии и этнографии народов Поволжья /131 л./, «О финно-угорских народностях». ‹...›

Фондри хăш-пĕр материал копийĕсем Йошкар-Олари е Шупашкарти архивсенче те пур, эпир илсе кăтартнисем вара, иккĕшĕсĕр пуçне, унта кăна. Пит нумай шухăшласа муритленмесĕрех нумайăшне кĕнекен е статьян пичетлесе кăларма юрать /паллах, ăнлантарусемпе/.

Акă этнографшăн пĕрре пăхсан ют пек ĕç: «Анализ посевного материала Чувашской АССР». Пĕрре пăхсан кăна. Кунта Николай Васильевич 1926 çулта Хусан ял хуçалăхĕпе вăрман ĕрчев институтĕнче вĕреннине шута илмелле. Асăннă ал çыру – диплом ĕçĕ. Пур ĕçе те тĕпĕ-йĕрĕпе ăнланса тума хăнăхнă ăсчах, Хĕвел тухăç халăхĕсен институтĕнче «Чăваш çĕршывĕн географийĕпе çут çанталăк пуянлăхĕсем» дисциплина вĕрентнĕ май, агроном специальноçне туллин вĕренсе алла илнĕ. Диплом ĕçĕ ял хуçалăх ăслăлăхĕсен кандидачĕн диссертацийĕн шайĕнче. Пичетлесе кăларсан профессионалсем çапла хакланă пулĕччĕç.

Ваттисен сăмахĕсемпе каларăшĕсем /чăвашла, вырăсла, французла /11-мĕш том/, чăваш халăх юмахĕсем /12-мĕш том/, Хĕвел тухăç консерваторийĕпе ун çумĕнчи Музыка-этнографи ассоциацийĕн ĕç-хĕлне çутатакан документсем /21-мĕш тата 22-мĕш томсем/ – пичете хатĕр ал çырусем. Ваттисен сăмахĕсемпе каларăшсене пирĕн институт мĕншĕн пичетлесе кăларманнин сăлтавĕсем çинчен уйрăммăн çырмалла. Çав хушăрах çĕршывĕпе паллă фольклорист М.А.Рыбникова /«виçĕ чĕлхепе кăларас шухăш питех те тухăçлă»/, Хусан профессорĕсем Л.З.Залялетдиновпа /«ку материала пичетлесе кăларни кирлех кăна мар, çав тери кирлĕ»/ А.Н.Вознесенский /«çывăх вăхăтрах пичетлесе кăлармалла»/ ĕçе пысăка хурса хакланă.

Н.В.Никольскин архивĕсенчи çырусене уйрăм кĕнекен кăлармалли пирки эпир темиçе те çырнă, радиопа, телекуравпа каланă. Унăн çырăвĕ ЧПГĂИ Ăслăлăх архивĕнче питĕ сахал, ун патне çырнисен шутне никам та палăртманха, «питĕ нумай» тенипех çырлахăпăр. Хусанти архивра вара унăн çырăвĕ чылай, чăн та, пурнăçĕн юлашки вунă çуллăхĕнче янисем. Эпистоляри еткерĕ ăсчах пурнăçĕн чылай самантне уçăмлатать.

Тĕрлĕ томри статьясене, архивсенче пуçтарнă материалсене Никольскин çырнисен пуххин малаллахи томĕсенчен пĕринче кăларма пулать. Çырнисен пуххин 5-мĕш тата ытти томне кăларма пуçласси мана иккĕлентермест. Пушшех те – ăсчах-энциклопедистăн 150 çуллăхĕччен вăхăт нумай юлмарĕ. Çавра юбилее çӳллĕ шайра ирттересчĕ.

Алексей ЛЕОНТЬЕВ,
истори ăслăлăхĕсен кандидачĕ,
Чăваш патшалăх гуманитари ăслăлăхĕсен
институчĕн ăслăлăх ĕçченĕ